
STATE OF RESEARCH IS OVER EVOLUTION OF HANDBALL OF WOMAN IN POLAND IN YEARS 1945 -1989

Michał SKALIK

Jan Długosz University in Częstochowa

Key words:

- handball,
- state of examinations,
- publications.

Abstract:

Presenting the current condition of the research on the history is a purpose of this work of handball of women in Poland in years 1945 - 1989. Works which were discussed in the article constitute achievements of historians of the physical culture, dealing with the subject matter of sports games above all. Fact that temporal dividing lines of this publication are covering the period 45 years, translated into analysis of a lot of literature, in which they reweighed cohesive works - monographs, trials and articles included in joint publications and magazines. Presenting the state of the research on the development of the handball of women in years 1945 - 1989, the author didn't make the contribution of theses light of, master's and of doctoral dissertations which the content constitutes valuable area to the exploration.

I

Handball, as a sport, is one of the youngest games using the ball. The precursor of the variety of the game in the form similar for today was the Dane Holger Nielsen, who introduced and used in 1898, in the gymnasium at Ollerup (Denmark), called "haandboll"¹. Regardless of the handball development in the Nordic countries, the year 1905 dates back to the origins of the Czech game - hazena. This game, which had similar ruled to the handball, gained a large popularity in the interwar period, especially among women. Starts of handball were related in Poland with camp in Szczypiorno, where they learned interned polish legionaries from German security men handball. It call new from name of locality in Poland game „szczypiorniak”. It be of service this name in official publications also, sports organizations took into consideration in onomastics also. “Szczypiorniak” was cultivated men's teams in interwar years in Poland mainly as eleven – person game. However, women rivaled in hazena, it play artistry of countries in which in years 1929 – 1937. It substitute from 1938 in artistry matches of seven-person feminine teams in “szczypiorniak”. Appointing in december 1951 Section of Social Basketball, Handaball and Volleyball, manual and netted, but in 1953 next separate section three this discipline, it has decided problem of onomastics ultimately. Name functioned in our country else “szczypiorniak”, with reference to change eleven – person handball, for mid-year sixtieth. It play from 1967 in Poland of artistry of team already eleve – person teams and date meant seven-person change of game from this moment only „ handball ” already.

II

Analyzing the state of research on women's handball in the years 1945 - 1989, it is advisable to start with a work dedicated to the 75th anniversary of the handball in Poland, by

¹ S. Jarecki, *Rozwój piłki ręcznej na Śląsku, cz. I*, Katowice 1972, p.13.

Włodzimierz Drygas and Piotr Młoczyński 'ego - 75 years of hand Ball in Poland. Consisting of four chapters and annexes book is a work that the only (up to 2008), presented in a synthetic way the genesis and development of handball in Poland. From the point of view of subject matter of this article is valuable second chapter the present work, which the authors arranged chronologically in five sections, described the development of handball in both male and female until 1939 and in the years 1945 -1993. In the first section they highlighted the changes in the organizational structure founded in 1927 by the Polish Association of the Motion Games whose name and scope business has evolved in later years, and in 1957 finally transformed into the Polish Handball Association (ZPRP). In the second section - Years 1945 - 1958 the authors reconstructed period and presented polish handball after years of war and occupation. Further subsections demonstrate the development of handball in the years 1959 - 1993, with the accent on appearances Polish male and female teams in the international arena. Emphasis on the description of the share our national team in the European Championships and the World Championships, and in the qualifying for these events makes little we can learn from the work of the course of the national women's competition at the highest level league, not to mention have lower grades, or a youth competition. Richly hand, and most importantly, completely authors paneled annexes. Given the name and year of office of All Presidents of the Association, the names of forty Polish judges of international class, and distinguished names for Polish handball and awarded the coaches. As for research on female handball very valuable seem to be list of clubs with sections seven-and eleven-female handball over 75 years, and a comprehensive list of international contacts of female representation. Where as poorly as annexes in a national competition. The authors confined themselves to polish champions list, without giving at least the top three medal. There is also don't mentioned in the annexes of junior competition. In the third chapter entitled "Memories" take a look at the relationship handball Alfred Ograbek (goalkeeper of the national team in the years 1953-1962), Lydia Krupa – Surdyko (athletes Cracovia) and Juta Kustorz - Michalewska (athletes Start and Ruch Chorzow). The book also contains many interesting and unique images, such as the photograph of the first Cracovia team in hazenie of 1922, and images of historical Szczypiorno².

The second item on the publishing market, representing a synthetic history of Polish handball is a comprehensive work published on the initiative of Polish Handball Associate - 90 years of Polish handball. This study, by Władysław Zieleśkiewicz, is a wealth of information about the popular sports game and it is the complement work of Włodzimierz Drygas and Piotr Młoczyński. Two thematic areas presented the work to coincide with the year 1993, and a further description of the history of handball men and women, presented by Władysław Zieleśkiewicz, is the only previously published analysis of the development of the discipline in the years 1993 - 2008, with a range of nationwide. In addition to a description of the struggle sports book contains biographies of the best contestants and distinguished activists, trainers and judges, as well as a large base of photographs showing the relevant facts from the history of the discipline, raising the value of the nearly 700-page report³.

Another, important to the topic position in the market is the book written by Stanisław Jarecki: „Handball Development in Silesia”. This work, published on the occasion of the 40th anniversary of Silesian District Handball Association (ŚÓZPR), despite the fact that is regional, contains a number of valuable information nationwide. The author, wanting to expose large Silesian importance handball on the national, has expanded its work on data nationwide. This publication consists of two parts. In the first, which deals with the period 1925 -1960, the author describes in detail the origins and beginnings of the discipline in Poland, focusing in particular on the activities of the District Sports Association Games in Katowice. The work

² W. A. Drygas, P. Młoczyński, *75 lat piłki ręcznej w Polsce*. Warszawa 1993.

³ W. Zieleśkiewicz, *90 lat polskiej piłki ręcznej*. Warszawa 2008.

outs are also the most important events in the history of the Handball in Poland, and the international struggle of women's and men's national teams. By presenting a large number of complete tables and results, He in a very clear way presented national women's club competition, not playing down the junior competition. In the second part, published a year later (1973), the author presents the development of Silesian handball in the years 1960 to 1970. The final section of work entitled "Statistical Data" containing the results of competition for Polish Championship (also junior games), and information about the trainers, activists and clubs, a unique treasure trove knowledge of the Silesian handball in the years 1925 - 1970. Book written by Stanislaw Jarecki⁴, significantly enriches the scientific achievements in the history of Polish handball.

Complement of information concerning the Silesian handball is unpublished PhD thesis entitled by Agnieszka Tyc Handball Development in the Upper Silesia in the years 1922 to 1993. For the discussed topic in this article, it is appropriate to the second part of the paper entitled "Development of handball in Silesia in the years 1945 - 1993." In his work was published business author Silesian District Handball Association (ŚOZPR), organizational factors influencing the development of the discipline in the described region, and the activity of individual clubs, with sections of handball the variations of their names. There is no shortage of Silesian specify performance teams domestically and abroad, as well as underlining the contribution of leading activists, trainers and players in the state of the achievements of Polish handball. From the point of view of women's handball in Poland seems to be a very valuable analysis can compete for a national championship in the 1970 to 1989. The author, in order to emphasize a big part of the Silesian female team in competition nationwide, presents the complete final table games each season master. Work by Agnieszka Tyc⁵, together with the publication of Stanislaw Jarecki Handball, Development in Silesia, formed almost a complete picture of the origins and development of the discipline in Upper Silesia.

An important contribution to the study of the development of women's handball have jubilee monographs with a regional character. Among them deserve special attention this publication of Marek Mariański - handball in the Warmia and Mazury in 1945 – 2000⁶ and Arkadiusz's Tomczyk 50 years on handball in Szczecin's grounds⁷. These studies show the activities of Regional Associations of Handball and deep acting with discernment impact of local organizational and financial conditions, the development of handball. Men and women in the regions. Analysis of the theme, which include monographs amounting smaller territorial area is more detailed and unique, than this contained in the works nationwide. This is confirmed by the publication, edited by Jerzy Eider 50 years of handball in Western Pomerania⁸. The collective work includes a number of interesting and valuable terms of realized topic - articles. Extremely valuable is the chapter by Joachim Klóska⁹. This article presents the genesis of women's handball in the Western Pomerania as well as its development in the first two decades after World War II. Along the course of the competition for the championship circle Szczecin, presented the names of seven athletes and eleven-teams consists of woman from the region. Knowledge of women's handball expand the articles Arkadiusz Tomczyk¹⁰, Bernard

⁴ S. Jarecki, *Rozwój Piłki Ręcznej na Śląsku, cz I i II*, Katowice 1972 i 1973.

⁵ A. Tyc, *Rozwój piłki ręcznej na Górnym Śląsku w latach 1922 – 1993* (praca doktorska). AWF Katowice 2009

⁶ M. Mariański, *Dzieje piłki ręcznej na Warmii i Mazurach w latach 1945-2000*. Olsztyn 2002.

⁷ A. Tomczyk (red.): *50 lat piłki ręcznej na Ziemi Szczecińskiej*. Szczecin 2005.

⁸ J. Eider (red.), *50 lat piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim, Szczecin 2004*.

⁹ J. Klóska, *Żeńska piłka ręczna na Pomorzu Zachodnim w latach 1946 – 1966*, [w:] *50 lat piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*, red. J. Eider, Szczecin 2004, p. 33 – 39.

¹⁰ A. Tomczyk, *Piłka ręczna w województwie koszalińskim (1963 – 1990)*, [w:] *50 lat piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*, red. J. Eider, Szczecin 2004, p. 39 – 43.

Więzowski¹¹, Beata Florkiewicz and Sławomir Fogtman¹². Interesting in terms of describing the activities of organizational District Handball Association, in particular, tasks that were carried out by the Referees Committee, an article by Ryszard Getka¹³.

A very different source of knowledge is diploma and master's works. Rich material which contain verify often requires substantive terms, research conducted by the authors do not always were marked with reasonable accuracy. A query of this type of unpublished works of the historian makes physical education to keep an appropriate distance. For discussed in this article topic the most important are works whose promoters were scientists – Staff betting history of physical education in the Academy of Physical Education in Katowice, Krakow, Warsaw, Poznan, Wrocław and Gorzów Wielkopolski.

Noteworthy scientific achievements of Władysław Stawiarski (AWF Kraków) - a researcher involved in the theory and practice of handball, which was supervised many theses in this field, among others.: *The history of handball section KS 'Cracovia' in the years 1975-1985*¹⁴, *Development of sport handball in the years 1945 - 1955*¹⁵, *The history of sport handball in the province Cracow in the years 1951-1961*¹⁶, *The history of handball in KS 'Cracovia' in the years 1956-1965*¹⁷, *The history of handball section in KS Cracovia in the years 1966-1975*¹⁸, *Development of handball in the district of Cracow in the years 1945-1957*¹⁹, *The history of handball in the province of Cracow in the years 1962-1964*²⁰, *The history of handball section KS 'Cracovia' in the years 1945-1955*²¹, *The history of sport handball in the province of Cracow in the years 1965-1970*²², *History of the development section, handball, basketball and volleyball club AZS Kraków in the years 1972-1977*²³, *History of the development section, handball, basketball and volleyball for men and women in sports club AZS Kraków in the years 1966-1973*²⁴, *The history of handball in the province. Cracow in the years 1979-1983*²⁵, *analysis of the level of the first division championship handball men and*

¹¹ B. Więzowski, *Wybrane zagadnienia historii młodzieżowej piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *50 lat piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*, red. J. Eider, Szczecin 2004, p. 56 - 69.

¹² B. Florkiewicz, S. Fogtman, *Największe osiągnięcia pierwszoligowego zespołu w piłce ręcznej kobiet MKS „Pogoń Szczecin”*, [w:] *50 lat piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*, red. J. Eider, Szczecin 2004, p. 177 – 189.

¹³ R. Getek, *Wpływ działalności sędziów na rozwój piłki ręcznej Pomorza Zachodniego*, [w:] *50 lat piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*, red. J. Eider, Szczecin 2004, p. 76 – 84.

¹⁴ J. Zubik, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej KS 'Cracovia' w latach 1975-1985* (praca magisterska). Kraków 1988.

¹⁵ J. Ciastek, *Rozwój sportu piłki ręcznej w Polsce w latach 1945-1955*(praca magisterska). Kraków 1962.

¹⁶ M. Cieloch, *Historia rozwoju sportu piłki ręcznej w woj. krakowskim w latach 1951-1961* (praca magisterska). Kraków 1966.

¹⁷ S. Duda, *Historia rozwoju piłki ręcznej w KS 'Cracovia' w latach 1956-1965* (praca magisterska). Kraków 1981.

¹⁸ J. Krawczyński, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej w KS Cracovia w latach 1966-1975* (praca magisterska). Kraków 1980.

¹⁹ L. Mikołowska, *Rozwój piłki ręcznej w okręgu krakowskim w latach 1945-1957* (praca magisterska). Kraków 1961.

²⁰ W. Piątkowski, *Historia rozwoju piłki ręcznej w województwie krakowskim w latach 1962-1964* (praca magisterska). Kraków 1966.

²¹ E. Tomaszewska, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej KS 'Cracovia' w latach 1945-1955* (praca magisterska). Kraków 1981.

²² M. Chudzikiewicz, *Historia rozwoju sportu piłki ręcznej na terenie województwa krakowskiego w latach 1965-1970* (praca magisterska) Kraków 1980.

²³ S. Hojda, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej, koszykówki i siatkówki klubu AZS Kraków w latach 1972-1977* (praca magisterskich). Kraków 1979.

²⁴ M. Kozioł, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej, koszykówki i siatkówki kobiet i mężczyzn w klubie sportowym AZS Kraków w latach 1966-1973* (praca magisterska). Kraków 1973.

²⁵ I. Jagielska, *Historia rozwoju piłki ręcznej w woj. krakowskim w latach 1979-1983* (praca magisterska). Kraków 1985.

women in the period from 1960 to 1970²⁶. The AWF Krakow also completed the work, which was supervised by Dr. Kazimierz Toporowicz, entitled *Development of women's handball section SKS 'Cracovia' after World War II from 1945 to 1970*²⁷. It shows the history of the best female teams from the Cracow and represents a significant contribution to the state of research on post-war sports women's handball.

Many of these that have contributed to the increase of research into the development of handball, was completed at the Academy of Physical Education in Katowice. This is due certainly to the fact that the Province for many years led a primacy in the postwar history of the discipline. There were periods in which the district union had more handball clubs than the rest of the country, that the six possible titles in the Polish champions, won five, that half of the National League teams were Silesian team²⁸. Most of unpublished works from the Academy of Physical Education in Katowice, is associated with a person of prof. Mirosław Ponczek. Among these whose promoter was the historian of physical culture, the most appropriate for the described in this article topic *Development* work is *women's handball in Upper Silesia in the years 1969-1989*²⁹, *History section of women's handball sports club "Zgoda" Bielszowice*³⁰, *Acts Yaroslavsky Sports Club - in particular the handball section (1969-2000)*³¹, *a historical monograph handball section Mining Sports Club "Olympia" in Silesian Piekary (1965-2001)*³², *A Contribution the post-war history of the Amateur Sports Club in Chorzow in the years 1955-2009*³³. Knowledge in the field of women's handball enrich the work, which the promoters were prof. Henryk Rechowicz and Dr. Janusz Ślusarczyk. They are the *factory Sports Club "Otmęt" in Krapkowice with particular emphasis on women's handball section*³⁴, *History handball University Sports Association Academy of Physical Education in Katowice in the years 1977-2000*³⁵, *development of handball section of the Club KS "Azoty" in the years 1924-1974*³⁶, *Section women's handball Federal Mining Sports Club in the years 1951-1991*³⁷, *Section handball club Sports Quest Zabrze in the years 1945-1993*³⁸. Outside Krakow and Katowice, many unpublished, appropriate to the test subject was carried out in the Academy of Physical Education in Warsaw, Poznan and Wrocław. Among them, the most interesting are the work of *Polish Championship in handball women during*

²⁶ I. Kupiec, *Analiza poziomu mistrzostw I ligi piłki ręcznej kobiet i mężczyzn w latach od 1960 do 1970* (praca magisterska). Kraków 1973.

²⁷ B. Szafraniec, *Rozwój sekcji piłki ręcznej kobiet SKS 'Cracovia' po II wojnie światowej 1945-1970* (praca magisterska). Kraków 1972.

²⁸ S. Jarecki, *Rozwój piłki ręcznej na Śląsku, cz. I*, Katowice 1972, p. 5.

²⁹ S. Staszczuk, *Rozwój piłki ręcznej kobiet na Górnym Śląsku w latach 1969-1989* (praca magisterska). Katowice 2001.

³⁰ M. Aftyka, *Historia sekcji piłki ręcznej kobiet Klubu Sportowego "Zgoda" Bielszowice* (praca magisterska). Katowice 2002.

³¹ Ł. Kasperski, *Dzieje Jarosławskiego Klubu Sportowego - ze szczególnym uwzględnieniem sekcji piłki ręcznej w latach 1969-2000* (praca magisterska). Katowice 2002.

³² D. Chlebosz, *Monografia historyczna sekcji piłki ręcznej Górniczego Klubu Sportowego "Olimpia" w Piekarach Śląskich w latach 1965-2001* (praca magisterska). Katowice 2002.

³³ Ł. Machaczka, *Przyczynek do powojennych dziejów Amatorskiego Klubu Sportowego w Chorzowie w latach 1955 - 2009* (praca magisterska). Katowice 2009.

³⁴ D. Polewski, *Fabryczny Klub Sportowy "Otmęt" w Krapkowicach ze szczególnym uwzględnieniem sekcji piłki ręcznej kobiet* (praca magisterska). Katowice 1992.

³⁵ A. Konopka, *Historia piłki ręcznej Akademickiego Związku Sportowego Akademii Wychowania Fizycznego w Katowicach w latach 1977-2000* (praca magisterska). Katowice 2000.

³⁶ B. Górecka, *Rozwój sekcji piłki ręcznej Klubu KS "Azoty" w latach 1924-1974* (praca magisterska). Katowice 1996.

³⁷ D. Sowińska, *Sekcja piłki ręcznej kobiet Górniczego Związkowego Klubu Sportowego w latach 1951-1991* (praca magisterska). Katowice 1995.

³⁸ S. Jeżowski, *Sekcja piłki ręcznej Klubu Sportowego Pogoń Zabrze w latach 1945-1993* (praca magisterska). Katowice 1993.

1958-1968³⁹, *History section of the Company's handball sports club "Wisła" Plock in years 1962-1991*⁴⁰, *creation and development of handball in Kielce in the years 1955-2003*⁴¹, *creation and development of handball in Mining Sports Club "Piotrcovia" in Piotrkow the years 1956-1994*⁴², *Sports Results Section Handball Coast GKS Gdańsk in the years 1951-1971*⁴³, *The development of women's handball in Lodz in the years 1960-1971*⁴⁴.

In addition to the above publications and unpublished issue of women's handball, in the postwar years, also raised in a piecemeal fashion in the work of a general and sports. The most characteristic of them *outline the history of sport in Poland 1867 - 1997*⁴⁵, *The Book of Sport Polish*⁴⁶, *50 years Wroclaw sports*⁴⁷ or *Cards with a history of physical culture and tourism from 1945 to 1964*⁴⁸. This last item contains valuable information in the field of personnel training of physical education centers and bases of sports training and sports infrastructure, or any circumstances relevant for the development of such women's handball in Poland in the years 1945-1964.

The development of sports games, including the women's handball section we also learn of the many studies describing the history of sports universities in Poland. These publications include *Academic Sports Association 1908 - 1983*⁴⁹, *Sport Academic relationships and memories*⁵⁰, *Half Century AZS*⁵¹ and *90 years of Posnania AZS*⁵².

A lot of important information about the women's handball team performed well include monographs clubs. A very valuable from the point of view of the test subject's description of the development section of a female handball in the publication *80 years Cracovia 1906-1986*⁵³.

III

History of physical culture still has unexplored areas or examined in a cursory manner - not exhaustive topic. For such issues is part of women's handball in the years 1945 – 1989. State of research includes introduced in the present article about historic thematic range for moved question materials proper. Presented publications, monographs, articles for taints a collective work or unpublished works are mostly regional. Only two positions in the publishing market has spread across the country. Of all the studies, which reached the author of this article, only a few items applies only to handball performed by women. In this respect, only a few Dissertations are in the title and in the body of a clear narrowing of the research study to discipline female handball. The material, which includes unpublished work, however, requires the student of history of physical education a distance, because the study conducted by the authors do not always were marked with reasonable accuracy. Analysis of introduced (pre-

³⁹ J. Pirek, *Mistrzostwa Polski w piłce ręcznej kobiet w latach 1958-1968* (praca magisterska). Warszawa 1971

⁴⁰ M. Królikowski, *Historia sekcji piłki ręcznej Zakładowego Klubu Sportowego "Wisła" Plock w latach 1962-1991* (praca licencjacka). Warszawa 1996.

⁴¹ W. Janczak, *Powstanie i rozwój piłki ręcznej w Kielcach w latach 1955-2003* (praca magisterska). Warszawa 2004.

⁴² I. Winciorek, *Powstanie i rozwój piłki ręcznej w Górniczym Klubie Sportowym „Piotrcovia” w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1956-1994* (praca licencjacka). Warszawa 2002.

⁴³ J. Flont, *Wyniki sportowe Sekcji Piłki Ręcznej G.K.S. Wybrzeże Gdańsk w latach 1951-1971* (praca magisterska). Warszawa 1972.

⁴⁴ B. Okas, *Rozwój piłki ręcznej kobiet w Łodzi w latach 1960-1971* (praca magisterska). Warszawa 1972.

⁴⁵ J. Gaj, B. Woltmann (red.), *Zarys Historii Sportu w Polsce 1867 – 1997*. Gorzów Wlkp. 1999.

⁴⁶ *Księga Sportu Polskiego*, Sport i Turystyka. Warszawa 1975.

⁴⁷ M. Ordyłowski, Z. Schwarzer, L. Szymański, *50 lat wrocławskiego sportu*. Wrocław 2007.

⁴⁸ A. Brzezicki, A. Miller (red.), *Kartki z historii kultury fizycznej i turystyki 1945 – 1964*. Warszawa 1964.

⁴⁹ R. Wryk, *Akademicki Związek Sportowy 1908 – 1983*. Poznań 1985.

⁵⁰ R. Wryk, *Sport Akademicki w relacjach i wspomnieniach*. Poznań 2009.

⁵¹ W. Szkiela, B. Tuszyński, Z. Weiss (red.) *Pół Wieku AZS*. Warszawa 1962.

⁵² R. Wryk, *90 lat AZS w Poznaniu*. Poznań 2009.

⁵³ J. Kukulski, *80 lat Cracovia 1906 – 1986*. Kraków 1986, s. 102 – 126.

sented) state of (condition of) research indicate expedience of taking of farthest work in poland in lats (summers; years) 1945 conditionality development (evolution) handball – 1989 zgłębiających. Should take into consideration sport of woman as domain put (reported) to particular manner source Kwerenda,

BIBLIOGRAPHY

A. Sources

I. Press

"Sports Review" from 1945 to 1975

B. Literature

I. Publications

1. Bilewicz M., Niemierka K., Skiba, B., *Monography 40 years of Wałbrzych Gornik*, Wałbrzych 1986.
2. Brzezicki A, Miller, A. (ed.), *History Cards for Physical Culture and Tourism from 1945 to 1964*.
3. Cichowicz A., *GTS Wisła 75 years in the service of the Polish sport*. Kraków 1983.
4. *Sport and Tourism*. Warsaw 1964.
5. Drygas WA, Młoczyński P., *75 years Handball in Poland*. Warsaw 1993.
6. Eider J. (ed.), *50 Years of Handball in Western Pomerania*. Szczecin 2004.
7. Gaj J., Woltmann B. (ed.), *Outline of the History of Sport in Poland from 1867 to 1997*.Gorzow Wielkopolski 1999.
8. Jarecki S, *Development of handball in Silesia*, Katowice, 1972.
9. *Polish Sports Book*, Sports and Tourism.Warsaw 1975.
10. Kubiak Z., *75 years of KS Warta Poznan 1912-1987*.
11. Kukulska J., *80 years of Cracovia 1906 - 1986* (Monograph of the club).Kraków 1986.
12. Mariański M. *History of Handball in Warmia and Mazury in the Years 1945 to 2000*.Olsztyn 2002.
13. Ordyłowski M. Schwarzer Z., Szymanski L., *50 Years of Wroclaw Sports*. Wrocław 2007.
14. Pasko A., *High-performance sport in state policy from 1944 to 1989*.Kraków 2012.
15. Puzkarczewicz K., Ringer Z., *60 years of AZS Krakow*. Kraków 1968.
16. Socha T., *Women's Sport*, Warsaw 2002.
17. Socha T, Bergier, J. (eds), *Women's sport in Poland - current state of research*. Warsaw 2009.
18. Stawiarski W., Zar J., *Handball*. Warsaw 1978.
19. Sykut M. *Women's Sports. Bibliography of the years 1957 to 1967*. Warsaw 1968.
20. Tomczyk, A. (Eds.): *50 Years on Earth Handball Szczecin*. Szczecin 2005.
21. Warsicki S., *Activities 1919-1969 AD in Poznan*, Poznan 1969.
22. Wroczyński R., *Universal History of Education and Sport physics hand-held*. Warsaw 1971.
23. Wryk R., *Academic Sports Association from 1908 to 1983*. Poznan 1985.
24. Wryk R., *Sport Academic relations and memoirs*. Poznań 2009.
25. Wryk R., *90 years old AZS in Poznań*. Poznań 2009.
26. Zieleśkiewicz W., *90 Years of Polish Handball*. Warsaw 2008.

II. Unpublished work

a) Doctoral dissertations

1. Tyc A., *Development of handball in Upper Silesia in the years 1922 to 1993*.Katowice AWF 2009.

2. Szafkowski Z., *Development of sport in Szczecin's Pomerania in the years 1945-1975*. Poznań AWF 1980.
 3. Golanko R. *Physical culture in the bialskopodlaski region in the years 1975-1995*. Poznań AWF 1999.
 4. Krzysztofowicz J., *Outline the history of physical education in the province of Koszalin in the period from 1945 to 1975*. AWF Poznan 1980.
 5. Hawrysz F. *The development of physical culture in the Legnica-Glogowski's Copper Basin from 1945 to 1975*. AWF Wroclaw 1984.
 6. Schwarzer Z., *Sports movement in Lower Silesia in the years 1945-1980 and its contribution in the achievements of Polish sport*. AWF Wroclaw 1987.
 7. Jurek, T., *The development of sport on Lubuska's ground in the years 1945-1975* AWF Wroclaw 1989.
 8. Urniaż J., *Sport certified in the province of Olsztyn, in the years 1945-1975*. Gdansk AWF 1997.
 9. Hanusz H., *Academic Sports Association in the years 1945 to 1989*. Gorzow Wielkopolski 2011
- b) Master theses
1. Aftyka M., *History of women's handball section of "Zgoda" Bielszowice Sports Club*. Katowice 2002.
 2. Ciastek J., *Handball sport development in Poland in the years 1945-1955*. Kraków 1962.
 3. Chlebosz D., *Historical Monograph section handball of GKS "Olimpia" in Piekary Slaskie (1965-2001)*. Katowice 2002.
 4. Chudzikiewicz M., *History of sport handball in the province of Cracow in the years 1965-1970*. Kraków 1980.
 5. Cieloch M., *History of sport handball in the province of Cracow in the years 1951-1961*. Kraków 1966.
 6. Duda S., *The history of handball in KS 'Cracovia' in the years 1956-1965*. Krakow 1981
 7. Flont J. *Sports Results Handball's Section of GKS Wybrzeże Gdańsk in the years 1951-1971*. Warsaw 1972.
 8. Górecka B., *Development of handball club KS "Azoty" in the years 1924-1974*. Katowice 1996.
 9. Hojda S., *History of section handball, basketball and volleyball in AZS Kraków in years 1972-1977*. Kraków 1979.
 10. Jagielska I., *History of handball in the province of Cracow in the years 1979-1983*. Kraków 1985
 11. W. Janczak, *Origin and development of handball in Kielce in the years 1955-2003*. Warsaw 2004
 12. Jeżowski S., *Section handball sports club in Pogoń Zabrze 1945-1993*. Katowice 1993.
 13. Kasperski L., *History of Jaroslowski Klub Sportowy - with particular emphasis on handball section (1969-2000)*. Katowice 2002.
 14. Konopka A., *Handball history of the Academic Sports Association Academy Physical Education in Katowice in the years 1977-2000*. Katowice 2000.
 15. Koziol M., *History of development handball, basketball and volleyball sections for men and women in AZS Kraków sports club in the years 1966-1973*. Kraków 1973.
 16. Krawczyński J., *History of development handball section of KS Cracovia in the years 1966-1975*. Kraków 1980.

17. Kupiec I., *analysis of the level first league championship handball men and women in the period from 1960 to 1970.*Kraków 1973.
 18. Machaczka L., *A Contribution to the postwar history of the Amateur Sports Club in Chorzów in the years 1955 to 2009.*Katowice 2009.
 19. Mikołowska L., *The development of handball in the district of Cracow in the years 1945-1957.*Kraków 1961
 20. Okas B., *Development of women's handball in Lodz in the years 1960-1971.*Warsaw 1972
 21. Piatkowski, W., *The history of handball in the province of Cracow in the years 1962 - 1964.* Kraków 1966.
 22. Pirek J., *Polish Championships in women's handball in the years 1958-1968.*Warsaw 1971.
 23. Polewski D., *Factory Sports Club "Otmęt" in Krapkowice with special sections including women's handball.* Katowice 1992.
 24. Sowińska D., *Section of women handball Federal GKS in years 1951-1991.*Katowice 1995.
 25. Staszczuk S., *The development of women's handball in Upper Silesia in the years 1969 -1989.* Katowice 2001
 26. Szafranec B., *The development of women's handball section SKS 'Cracovia' after the Second World War, 1945 - 1970.* Kraków 1972.
 27. Tomaszewska E., *History of handball section of KS 'Cracovia' in the years 1945-1955.* Kraków 1981.
 28. Zubik J., *History of handball section of KS 'Cracovia' in the years 1975-1985.* Kraków 1988.
- c) Undergraduate works
1. Krolikowski M., *History section of the handball in Company's Sports Club "Wisla" Plock in the years 1962-1991.*Warsaw 1996.
 2. Winciorek I., *Origin and development of handball in GKS "Piotrcovia" in Piotrkow Trybunalski the years 1956-1994.*Warsaw 2002.

STAN BADAŃ NAD DZIEJAMI PIŁKI RĘCZNEJ KOBIET W POLSCE W LATACH 1945 – 1989

Michał SKALIK

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Słowa kluczowe:

- piłka ręczna,
- stan badań,
- publikacje.

Streszczenie:

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie aktualnego stanu badań nad dziejami piłki ręcznej kobiet w Polsce w latach 1945 – 1989. Prace, które zostały omówione w artykule stanowią przede wszystkim dorobek historyków kultury fizycznej, zajmujących się tematyką gier sportowych. Fakt, że cezury czasowe niniejszej publikacji obejmują okres czterdziestopięcioletni, przełożył się na analizę dużej ilości literatury, w której przeważały prace zwarte - opracowania monograficzne, rozprawy i artykuły ujęte w pracach zbiorowych oraz czasopismach. Przedstawiając stan badań nad rozwojem piłki ręcznej kobiet w latach 1945 – 1989, autor nie zbagatelizował wkładu prac dyplomowych, magisterskich oraz dysertacji doktorskich, których zawartość stanowi wartościowy obszar do eksploracji.

I

Piłka ręczna, jako dyscyplina sportowa, którą znamy dzisiaj, jest jedną z najmłodszych gier uprawianych przy użyciu piłki. Prekursorem siedmioosobowej odmiany gry w formie zbliżonej do dzisiejszej był Duńczyk Holger Nielsen, który wprowadził i upowszechnił w roku 1898, w gimnazjum w Ollerup (Dania), grę nazwaną „haandboll”⁵⁴. Niezależnie od rozwoju piłki ręcznej w krajach skandynawskich, na rok 1905 datuje się genezę czeskiej gry – hazeny. Ta gra, która zbliżona była przepisami do piłki ręcznej, zyskała sobie dużą popularność w latach międzywojennych, zwłaszcza wśród kobiet.

Początki piłki ręcznej w Polsce związane były z obozem jenieckim w Szczypiornie, gdzie internowani polscy legionieści uczyli się piłki ręcznej od strażników niemieckich. Od nazwy miejscowości nową grę nazywano w Polsce „szczypiorniakiem”. Nazwą tą posługiwano się w oficjalnych publikacjach, uwzględniały ją również w swoim nazewnictwie organizacje sportowe. W latach międzywojennych szczypiorniak uprawiany był w Polsce głównie przez jedenastoosobowe drużyny męskie, kobiety natomiast rywalizowały w hazenie. W tej grze w latach 1929 – 1937 rozgrywano żeńskie mistrzostwa kraju. Od 1938 r. mistrzostwa w hazenie zastąpiono rozgrywkami siedmioosobowych drużyn żeńskich w szczypiorniaku. Do roku 1951 termin „piłka ręczna” odnosił się do również do piłki siatkowej i piłki koszykowej. Powołanie w grudniu 1951 r. Społecznej Sekcji Piłki Koszykowej, Ręcznej i Siatkowej, a następnie w 1953 r. odrębnych sekcji tych trzech dyscyplin, ostatecznie rozstrzygnęło kwestię nazewnictwa. Nazwa „szczypiorniak” funkcjonowała w naszym kraju, w odniesieniu do jedenastoosobowej odmiany piłki ręcznej, do połowy lat sześćdziesiątych. Od 1967 nie rozgrywano już w Polsce mistrzostw drużyn jedenastoosobowych i od tego momentu termin „piłka ręczna” oznaczał już tylko siedmioosobową odmianę gry.

II

⁵⁴ S. Jarecki, *Rozwój piłki ręcznej na Śląsku, cz. I*, Katowice 1972, s.13.

Analizując stan badań nad piłką ręczną kobiet w Polsce w latach 1945 – 1989, celowym wydaje się rozpoczęcie od pracy poświęconej 75–tej rocznicy powstania piłki ręcznej w Polsce, autorstwa Włodzimira A. Drygasa i Piotra Młoczyńskiego – *75 lat piłki ręcznej w Polsce*. Składająca się z czterech rozdziałów i aneksów książka stanowi pracę, która jako jedyna (do roku 2008), w sposób syntetyczny przedstawiła genezę i rozwój piłki ręcznej w Polsce. Z punktu widzenia tematyki niniejszego artykułu, cenny jest rozdział drugi omawianej pracy, w której autorzy w pięciu chronologicznie ułożonych podrozdziałach opisali rozwój piłki ręcznej zarówno męskiej jak i żeńskiej do roku 1939 i w latach 1945 – 1993. W pierwszym podrozdziale zaakcentowane są zmiany struktur organizacyjnych powstałego w 1927 r. Polskiego Związku Gier Ruchowych, którego nazwa i zakres działalności ewoluowała w późniejszych latach, by ostatecznie w 1957 roku przekształcić się w Związek Piłki Ręcznej Polsce (ZPRP). W drugim podrozdziale – *Lata 1945 – 1958* autorzy przedstawili okres odbudowy polskiej piłki ręcznej po latach wojny i okupacji. Podrozdziały kolejne ukazują rozwój piłki ręcznej w latach 1959 -1993, z akcentem położonym na występy polskich drużyn żeńskich i męskich na arenie międzynarodowej. Nacisk na opis udziału naszych drużyn narodowych w Mistrzostwach Europy i Mistrzostwach Świata, oraz w eliminacjach do tych imprez sprawia, że niewiele się możemy dowiedzieć z pracy, o przebiegu rywalizacji krajowej kobiet na najwyższym szczeblu ligowym, nie wspominając już o niższych klasach, czy o rywalizacji młodzieżowej. Bogato natomiast, a co najważniejsze kompletnie opatrzyli autorzy aneksy. Podano nazwiska i lata urzędowania wszystkich prezesów Związku, nazwiska czterdziestu polskich sędziów klasy międzynarodowej, oraz nazwiska zasłużonych dla polskiej piłki ręcznej i odznaczonych trenerów. Jeśli chodzi o badania nad żeńską piłką ręczną bardzo cenny wydaje się być spis klubów mających sekcje żeńskiej siedmioosobowej i jedenastoosobowej piłki ręcznej na przestrzeni 75 lat, oraz kompleksowy wykaz kontaktów międzynarodowych reprezentacji żeńskiej. Ubogo natomiast przedstawiają się aneksy w tematyce rozgrywek krajowych. Autorzy ograniczyli się do wykazu mistrzyń Polski, nie podając choćby pierwszych trzech miejsc medalowych. Nie ma też w aneksach wzmianki o rywalizacji junierek. W trzecim rozdziale zatytułowanym „Wspomnienia” warto zapoznać się z relacjami piłkarek ręcznych Alfredy Ograbek (bramkarki drużyny narodowej w latach 1953 – 1962), Lidii Krupy – Surdyki (zawodniczki Cracovii) i Juty Kustorz – Michalskiej (zawodniczki Startu i Ruchu Chorzów). Książka zawiera również wiele ciekawych i unikalnych zdjęć, jak choćby fotografia pierwszej drużyny Cracovii w hazenie z roku 1922, czy obrazki z historycznego Szczytowa⁵⁵.

Drugą pozycją na rynku wydawniczym, przedstawiającą w syntetyczny sposób dzieje polskiej piłki ręcznej jest obszerna praca wydana z inicjatywy Związku Piłki Ręcznej w Polsce – *90 lat polskiej piłki ręcznej*. Opracowanie to, autorstwa Władysława Zieleśkiewicza, stanowi bogaty zbiór informacji o tej popularnej grze sportowej i jest zarazem uzupełnieniem pracy Włodzimira A. Drygasa i Piotra Młoczyńskiego. Zakresy tematyczne dwóch przedstawionych prac pokrywają się do roku 1993, natomiast dalszy opis dziejów piłki ręcznej kobiet i mężczyzn, przedstawiony przez Władysława Zieleśkiewicza, to jedyna dotychczas opublikowana analiza rozwoju tej dyscypliny w latach 1993 – 2008, o zasięgu ogólnokrajowym. Poza opisem zmagania sportowych, książka zawiera biografie najlepszych zawodniczek i zawodników oraz zasłużonych działaczy, trenerów i sędziów, a także sporą bazę fotografii ukazujących istotne fakty z historii dyscypliny, podnoszących wartość tego blisko 700 stronicowego opracowania⁵⁶.

Kolejną, ważną dla omawianego tematu pozycją na rynku wydawniczym jest książka Stanisława Jareckiego *Rozwój Piłki Ręcznej na Śląsku*. Praca ta, wydana z okazji 40-lecia Śląskiego Okręgowego Związku Piłki Ręcznej (ŚOZPR), pomimo iż ma charakter regionalny,

⁵⁵ W. A. Drygas, P. Młoczyński, *75 lat piłki ręcznej w Polsce*. Warszawa 1993.

⁵⁶ W. Zieleśkiewicz, *90 lat polskiej piłki ręcznej*. Warszawa 2008.

zawiera szereg cennych informacji o zasięgu krajowym. Autor, chcąc wyeksponować duże znaczenie śląskiej piłki ręcznej na arenie krajowej, rozszerzył swoją pracę o dane ogólnopolskie. Publikacja składa się z dwóch części. W pierwszej, traktującej o latach 1925 – 1960, autor szczegółowo opisał genezę i początki dyscypliny w Polsce, koncentrując się w szczególności na działalności Okręgowego Związku Gier Sportowych w Katowicach. W pracy ukazane są również najważniejsze zdarzenia z historii Związku Piłki Ręcznej w Polsce, oraz międzynarodowe zmaganie kobiecych i męskich reprezentacji narodowych. Autor, prezentując dużą ilość kompletnych tabel i wyników, w bardzo czytelny sposób przedstawił krajową rywalizację klubową kobiet, nie bagatelizując rozgrywek juniorskich. W drugiej części, wydanej rok później (1973), autor przedstawił rozwój śląskiej piłki ręcznej w latach 1960 – 1970. Końcowy rozdział pracy zatytułowany „Dane Statystyczne”, zawierający rezultaty współzawodnictwa o Mistrzostwo Polski (również rozgrywek juniorskich), oraz informacje o trenerach, działaczach i klubach, stanowi unikalną skarbnicę wiedzy o śląskiej piłce ręcznej w latach 1925 – 1970. Praca Stanisława Jareckiego⁵⁷, znacząco wzbogaca dorobek naukowy w zakresie dziejów polskiej piłki ręcznej.

Uzupełnieniem wiadomości dotyczących śląskiej piłki ręcznej jest niepublikowana praca doktorska autorstwa Agnieszki Tyc zatytułowana *Rozwój piłki ręcznej na Górnym Śląsku w latach 1922 – 1993*. Dla omawianego w niniejszym artykule tematu, właściwa jest druga część pracy zatytułowana „Rozwój piłki ręcznej na Śląsku w latach 1945 – 1993”. W swojej pracy autorka ukazała działalność Śląskiego Okręgowego Związku Piłki Ręcznej (ŚOZ-PR), uwarunkowania organizacyjne wpływające na rozwój dyscypliny w opisywanym regionie, oraz aktywność poszczególnych klubów mających sekcje piłki ręcznej z uwzględnieniem zmian ich nazw. Nie brakuje wyszczególnienia osiągnięć śląskich zespołów na arenie krajowej i zagranicznej, a także podkreślenia wkładu czołowych działaczy, trenerów i zawodników w stan dorobku polskiej piłki ręcznej. Z punktu widzenia kobiecej piłki ręcznej w Polsce, bardzo cenne wydawać się mogą analizy rywalizacji o mistrzostwo kraju w latach 1970 -1989. Autorka, chcąc podkreślić duży udział śląskich drużyn żeńskich w rywalizacji ogólnokrajowej, prezentuje kompletne tabele końcowe poszczególnych sezonów rozgrywek mistrzowskich. Praca autorstwa Agnieszki Tyc⁵⁸, wspólnie z publikacją Stanisława Jareckiego *Rozwój Piłki Ręcznej na Śląsku*, tworzą niemal kompletny obraz genezy i rozwoju tej dyscypliny na Górnym Śląsku.

Istotny wkład do stanu badań nad rozwojem piłki ręcznej kobiet mają jubileuszowe monografie mające charakter regionalny. Spośród nich na szczególną uwagę zasługują publikacje Marka Mariańskiego *Dzieje piłki ręcznej na Warmii i Mazurach w latach 1945-2000*⁵⁹ i Arkadiusza Tomczyka *50 lat piłki ręcznej na Ziemi Szczecińskiej*⁶⁰. Opracowania te ukazują działalność Okręgowych Związków Piłki Ręcznej oraz zgłębiają we wnikliwy sposób wpływ lokalnych uwarunkowań organizacyjnych i finansowych, na rozwój piłki ręcznej kobiet i mężczyzn w danych regionach. Analiza tematu, którą zawierają monografie opiewające mniejszy terytorialnie obszar, jest bardziej szczegółowa i unikalna, niżeli ta zawarta w pracach ogólnokrajowych. Potwierdzeniem tego faktu jest publikacja pod redakcją Jerzego Eidera *50 lat piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*⁶¹. Ta praca zbiorowa zawiera szereg ciekawych i wartościowych pod względem realizowanego tematu – artykułów. Niezwykle cenny jest

⁵⁷ S. Jarecki, *Rozwój Piłki Ręcznej na Śląsku, cz I i II*, Katowice 1972 i 1973.

⁵⁸ A. Tyc, *Rozwój piłki ręcznej na Górnym Śląsku w latach 1922 – 1993* (praca doktorska). AWF Katowice 2009.

⁵⁹ M. [Mariański](#), *Dzieje piłki ręcznej na Warmii i Mazurach w latach 1945-2000*. Olsztyn 2002.

⁶⁰ A. Tomczyk (red.): *50 lat piłki ręcznej na Ziemi Szczecińskiej*. Szczecin 2005.

⁶¹ J. Eider (red.), *50 lat piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin 2004.

rozdział autorstwa Joachima Klóski⁶². W artykule tym przedstawiona jest geneza piłki ręcznej kobiet na Pomorzu Zachodnim, a także jej rozwój w pierwszych dwóch dekadach po II Wojnie Światowej. Wraz z przebiegiem rywalizacji o mistrzostwo okręgu szczecińskiego, przedstawione są nazwiska zawodniczek siedmioosobowych i jedenastoosobowych zespołów żeńskich z tego regionu. Wiedzę o piłce ręcznej kobiet poszerzają również artykuły Arkadiusza Tomczyka⁶³, Bernarda Więzowskiego⁶⁴, oraz Beaty Florkiewicz i Sławomira Fogtmana⁶⁵. Ciekawy pod względem opisu działalności organizacyjnej Okręgowego Związku Piłki Ręcznej, a w szczególności zadań, które były realizowane przez Komisję Sędziowską, jest artykuł Ryszarda Getka⁶⁶.

Zupełnie odmienne źródło wiedzy stanowią prace dyplomowe i magisterskie. Bogaty materiał, które zawierają wymaga jednak często zweryfikowania pod względem rzeczowym, badania prowadzone przez ich autorów nie zawsze nacechowane były należyłą dokładnością. Kwerenda tego rodzaju niepublikowanych prac zmusza badacza historii kultury fizycznej do zachowania odpowiedniego dystansu. Dla omawianego w niniejszym artykule tematu największe znaczenie mają prace, których promotorami byli naukowcy – pracownicy zakładów historii kultury fizycznej w Akademiach Wychowania Fizycznego w Katowicach, Krakowie, Warszawie, Poznaniu, Wrocławiu oraz Gorzowie Wlkp. Na uwagę zasługuje dorobek naukowy Władysława Stawiarskiego (AWF Kraków) - badacza zajmującego się teorią i praktyką piłki ręcznej, który był promotorem wielu prac magisterskich z tego zakresu, m. in.: *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej KS 'Cracovia' w latach 1975-1985*⁶⁷, *Rozwój sportu piłki ręcznej w Polsce w latach 1945-1955*⁶⁸, *Historia rozwoju sportu piłki ręcznej w woj. krakowskim w latach 1951-1961*⁶⁹, *Historia rozwoju piłki ręcznej w KS 'Cracovia' w latach 1956-1965*⁷⁰, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej w KS Cracovia w latach 1966-1975*⁷¹, *Rozwój piłki ręcznej w okręgu krakowskim w latach 1945-1957*⁷², *Historia rozwoju piłki ręcznej w województwie krakowskim w latach 1962-1964*⁷³, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej KS 'Cracovia' w latach 1945-1955*⁷⁴, *Historia rozwoju sportu piłki ręcznej na terenie województwa krakow-*

⁶² J. Klóska, *Żeńska piłka ręczna na Pomorzu Zachodnim w latach 1946 – 1966*, [w:] *50 lat piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*, red. J. Eider, Szczecin 2004, s. 33 – 39.

⁶³ A. Tomczyk, *Piłka ręczna w województwie koszalińskim (1963 – 1990)*, [w:] *50 lat piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*, red. J. Eider, Szczecin 2004, s. 39 – 43.

⁶⁴ B. Więzowski, *Wybrane zagadnienia historii młodzieżowej piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *50 lat piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*, red. J. Eider, Szczecin 2004, s. 56 - 69.

⁶⁵ B. Florkiewicz, S. Fogtman, *Największe osiągnięcia pierwszoligowego zespołu w piłce ręcznej kobiet MKS „Pogoń Szczecin”*, [w:] *50 lat piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*, red. J. Eider, Szczecin 2004, s. 177 – 189.

⁶⁶ R. Getek, *Wpływ działalności sędziów na rozwój piłki ręcznej Pomorza Zachodniego*, [w:] *50 lat piłki ręcznej na Pomorzu Zachodnim*, red. J. Eider, Szczecin 2004, s. 76 – 84.

⁶⁷ J. Zubik, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej KS 'Cracovia' w latach 1975-1985* (praca magisterska). Kraków 1988.

⁶⁸ J. Ciastek, *Rozwój sportu piłki ręcznej w Polsce w latach 1945-1955*(praca magisterska). Kraków 1962.

⁶⁹ M. Cieloch, *Historia rozwoju sportu piłki ręcznej w woj. krakowskim w latach 1951-1961* (praca magisterska). Kraków 1966.

⁷⁰ S. Duda, *Historia rozwoju piłki ręcznej w KS 'Cracovia' w latach 1956-1965* (praca magisterska). Kraków 1981.

⁷¹ J. Krawczyński, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej w KS Cracovia w latach 1966-1975* (praca magisterska). Kraków 1980.

⁷² L. Mikołowska, *Rozwój piłki ręcznej w okręgu krakowskim w latach 1945-1957* (praca magisterska). Kraków 1961.

⁷³ W. Piątkowski, *Historia rozwoju piłki ręcznej w województwie krakowskim w latach 1962-1964* (praca magisterska). Kraków 1966.

⁷⁴ E. Tomaszewska, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej KS 'Cracovia' w latach 1945-1955* (praca magisterska). Kraków 1981.

skiego w latach 1965-1970⁷⁵, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej, koszykówki i siatkówki klubu AZS Kraków w latach 1972-1977*⁷⁶, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej, koszykówki i siatkówki kobiet i mężczyzn w klubie sportowym AZS Kraków w latach 1966-1973*⁷⁷, *Historia rozwoju piłki ręcznej w woj. krakowskim w latach 1979-1983*⁷⁸, *Analiza poziomu mistrzostw I ligi piłki ręcznej kobiet i mężczyzn w latach od 1960 do 1970*⁷⁹. W krakowskim AWF zrealizowano również pracę, której promotorem był dr Kazimierz Toporowicz, zatytułowaną *Rozwój sekcji piłki ręcznej kobiet SKS 'Cracovia' po II wojnie światowej 1945-1970*⁸⁰. Przedstawia ona dzieje najlepszej żeńskiej drużyny z województwa krakowskiego i stanowi znaczący wkład w stan badań nad powojennym sportem piłki ręcznej kobiet.

Wiele prac magisterskich, które przyczyniły się do powiększenia stanu badań nad rozwojem piłki ręcznej, zostało zrealizowane przy Akademii Wychowania Fizycznego w Katowicach. Wiąże się to z pewnością z faktem, że Śląsk przez długie lata wiódł prymat w powojennej historii tej dyscypliny. Były okresy, w których ten okręg zrzeszał więcej klubów piłki ręcznej niż reszta kraju, że na 6 możliwych tytułów mistrzów Polski w roku, zdobywał 5, że połowę zespołów Ligi Państwowej stanowiły śląskie drużyny⁸¹. Większość niepublikowanych prac pochodzących z AWF w Katowicach, wiąże się z osobą prof. Mirosława Ponczka. Spośród prac magisterskich, których promotorem był ten historyk kultury fizycznej, najbardziej właściwe, dla opisywanego w niniejszym artykule tematu, są prace *Rozwój piłki ręcznej kobiet na Górnym Śląsku w latach 1969-1989*⁸², *Historia sekcji piłki ręcznej kobiet Klubu Sportowego "Zgoda" Bielszowice*⁸³, *Dzieje Jarosławskiego Klubu Sportowego - ze*

⁷⁵ M. Chudzikiewicz, *Historia rozwoju sportu piłki ręcznej na terenie województwa krakowskiego w latach 1965-1970* (praca magisterska) Kraków 1980.

⁷⁶ S. Hojda, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej, koszykówki i siatkówki klubu AZS Kraków w latach 1972-1977* (praca magisterska) Kraków 1979.

⁷⁷ M. Kozioł, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej, koszykówki i siatkówki kobiet i mężczyzn w klubie sportowym AZS Kraków w latach 1966-1973* (praca magisterska) Kraków 1973.

⁷⁸ I. Jagielska, *Historia rozwoju piłki ręcznej w woj. krakowskim w latach 1979-1983* (praca magisterska) Kraków 1985.

⁷⁹ I. Kupiec, *Analiza poziomu mistrzostw I ligi piłki ręcznej kobiet i mężczyzn w latach od 1960 do 1970* (praca magisterska) Kraków 1973.

⁸⁰ B. Szafraniec, *Rozwój sekcji piłki ręcznej kobiet SKS 'Cracovia' po II wojnie światowej 1945-1970* (praca magisterska) Kraków 1972.

⁸¹ S. Jarecki, *Rozwój piłki ręcznej na Śląsku, cz. I*, Katowice 1972, s. 5.

⁸² S. Staszczuk, *Rozwój piłki ręcznej kobiet na Górnym Śląsku w latach 1969-1989* (praca magisterska) Katowice 2001.

⁸³ M. Aftyka, *Historia sekcji piłki ręcznej kobiet Klubu Sportowego "Zgoda" Bielszowice* (praca magisterska) Katowice 2002.

⁸³ E. Tomaszewska, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej KS 'Cracovia' w latach 1945-1955* (praca magisterska) Kraków 1981.

⁸³ M. Chudzikiewicz, *Historia rozwoju sportu piłki ręcznej na terenie województwa krakowskiego w latach 1965-1970* (praca magisterska) Kraków 1980.

⁸³ S. Hojda, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej, koszykówki i siatkówki klubu AZS Kraków w latach 1972-1977* (praca magisterska) Kraków 1979.

⁸³ M. Kozioł, *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej, koszykówki i siatkówki kobiet i mężczyzn w klubie sportowym AZS Kraków w latach 1966-1973* (praca magisterska) Kraków 1973.

⁸³ I. Jagielska, *Historia rozwoju piłki ręcznej w woj. krakowskim w latach 1979-1983* (praca magisterska) Kraków 1985.

⁸³ I. Kupiec, *Analiza poziomu mistrzostw I ligi piłki ręcznej kobiet i mężczyzn w latach od 1960 do 1970* (praca magisterska) Kraków 1973.

⁸³ B. Szafraniec, *Rozwój sekcji piłki ręcznej kobiet SKS 'Cracovia' po II wojnie światowej 1945-1970* (praca magisterska) Kraków 1972.

⁸³ S. Jarecki, *Rozwój piłki ręcznej na Śląsku, s. 5*. Katowice 1972.

⁸³ S. Staszczuk, *Rozwój piłki ręcznej kobiet na Górnym Śląsku w latach 1969-1989* (praca magisterska) Katowice 2001.

szczególnym uwzględnieniem sekcji piłki ręcznej (1969-2000)⁸⁴, *Monografia historyczna sekcji piłki ręcznej Górniczego Klubu Sportowego "Olimpia" w Piekarach Śląskich (1965-2001)*⁸⁵, *Przyczynek do powojennych dziejów Amatorskiego Klubu Sportowego w Chorzowie w latach 1955 - 2009*⁸⁶. Wiedzę w obszarze kobiecej piłki ręcznej wzbogacają również prace, których promotorami byli prof. Henryk Rechowicz oraz dr Janusz Ślusarczyk. Są to prace *Fabryczny Klub Sportowy "Otmęt" w Krapkowicach ze szczególnym uwzględnieniem sekcji piłki ręcznej kobiet*⁸⁷, *Historia piłki ręcznej Akademickiego Związku Sportowego Akademii Wychowania Fizycznego w Katowicach w latach 1977-2000*⁸⁸, *Rozwój sekcji piłki ręcznej Klubu KS "Azoty" w latach 1924-1974*⁸⁹, *Sekcja piłki ręcznej kobiet Górniczego Związkowego Klubu Sportowego w latach 1951-1991*⁹⁰, *Sekcja piłki ręcznej Klubu Sportowego Pogoń Zabrze w latach 1945-1993*⁹¹. Poza Krakowem i Katowicami, najwięcej prac niepublikowanych, właściwych dla badanego tematu, zrealizowanych było w Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie, Poznaniu i Wrocławiu. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują prace *Mistrzostwa Polski w piłce ręcznej kobiet w latach 1958-1968*⁹², *Historia sekcji piłki ręcznej Zakładowego Klubu Sportowego "Wisła" Płock w latach 1962-1991*⁹³, *Powstanie i rozwój piłki ręcznej w Kielcach w latach 1955-2003*⁹⁴, *Powstanie i rozwój piłki ręcznej w Górniczym Klubie Sportowym „Piotrcovia” w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1956-1994*⁹⁵, *Wyniki sportowe Sekcji Piłki Ręcznej G.K.S. Wybrzeże Gdańsk w latach 1951-1971*⁹⁶, *Rozwój piłki ręcznej kobiet w Łodzi w latach 1960-1971*⁹⁷.

Oprócz wymienionych powyżej publikacji i prac niepublikowanych problem piłki ręcznej kobiet, w latach powojennych, poruszano również w sposób fragmentaryczny w pracach o tematyce ogólnosportowej. Najbardziej charakterystyczne z nich to *Zarys historii sportu w Polsce 1867 – 1997*⁹⁸, *Księga Sportu Polskiego*⁹⁹, *50 lat wrocławskiego sportu*¹⁰⁰,

⁸³ M. Aftyka, *Historia sekcji piłki ręcznej kobiet Klubu Sportowego "Zgoda" Bielszowice* (praca magisterska). Katowice 2002.

⁸⁴ Ł. Kasperski, *Dzieje Jarosławskiego Klubu Sportowego - ze szczególnym uwzględnieniem sekcji piłki ręcznej w latach 1969-2000* (praca magisterska). Katowice 2002.

⁸⁵ D. Chlebosz, *Monografia historyczna sekcji piłki ręcznej Górniczego Klubu Sportowego "Olimpia" w Piekarach Śląskich w latach 1965-2001* (praca magisterska). Katowice 2002.

⁸⁶ Ł. Machaczka, *Przyczynek do powojennych dziejów Amatorskiego Klubu Sportowego w Chorzowie w latach 1955 – 2009* (praca magisterska). Katowice 2009.

⁸⁷ D. Polewski, *Fabryczny Klub Sportowy "Otmęt" w Krapkowicach ze szczególnym uwzględnieniem sekcji piłki ręcznej kobiet* (praca magisterska). Katowice 1992.

⁸⁸ A. Konopka, *Historia piłki ręcznej Akademickiego Związku Sportowego Akademii Wychowania Fizycznego w Katowicach w latach 1977-2000* (praca magisterska). Katowice 2000.

⁸⁹ B. Górecka, *Rozwój sekcji piłki ręcznej Klubu KS "Azoty" w latach 1924-1974* (praca magisterska). Katowice 1996.

⁹⁰ D. Sowińska, *Sekcja piłki ręcznej kobiet Górniczego Związkowego Klubu Sportowego w latach 1951-1991* (praca magisterska). Katowice 1995.

⁹¹ S. Jezowski, *Sekcja piłki ręcznej Klubu Sportowego Pogoń Zabrze w latach 1945-1993* (praca magisterska). Katowice 1993.

⁹² J. Pirek, *Mistrzostwa Polski w piłce ręcznej kobiet w latach 1958-1968* (praca magisterska). Warszawa 1971.

⁹³ M. Królikowski, *Historia sekcji piłki ręcznej Zakładowego Klubu Sportowego "Wisła" Płock w latach 1962-1991* (praca licencjacka). Warszawa 1996.

⁹⁴ W. Janczak, *Powstanie i rozwój piłki ręcznej w Kielcach w latach 1955-2003* (praca magisterska). Warszawa 2004.

⁹⁵ I. Winciorek, *Powstanie i rozwój piłki ręcznej w Górniczym Klubie Sportowym „Piotrcovia” w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1956-1994* (praca licencjacka). Warszawa 2002 r.

⁹⁶ J. Flont, *Wyniki sportowe Sekcji Piłki Ręcznej G.K.S. Wybrzeże Gdańsk w latach 1951-1971* (praca magisterska). Warszawa 1972.

⁹⁷ B. Okas, *Rozwój piłki ręcznej kobiet w Łodzi w latach 1960-1971* (praca magisterska). Warszawa 1972.

⁹⁸ J. Gaj, B. Woltmann (red.), *Zarys Historii Sportu w Polsce 1867 – 1997*. Gorzów Wlkp. 1999.

⁹⁹ *Księga Sportu Polskiego*, Sport i Turystyka. Warszawa 1975.

¹⁰⁰ M. Ordyłowski, Z. Schwarzer, L. Szymański, *50 lat wrocławskiego sportu*. Wrocław 2007.

czy *Kartki z historii kultury fizycznej i turystyki 1945 – 1964*¹⁰¹. Ta ostatnia pozycja zawiera cenne informacje z zakresu kształcenia kadr wychowania fizycznego, stanu ośrodków i baz szkolenia sportowego, oraz infrastruktury sportowej, czyli wszelkich uwarunkowań mających znaczenie dla rozwoju m.in. piłki ręcznej kobiet w naszym kraju w latach 1945 – 1964.

O rozwoju gier sportowych, w tym również kobiecych sekcji piłki ręcznej dowiadujemy się także z licznych opracowań opisujących dzieje sportu akademickiego w Polsce. Do takich publikacji należą *Akademicki Związek Sportowy 1908 - 1983*¹⁰², *Sport Akademicki w relacjach i wspomnieniach*¹⁰³, *Pół Wieku AZS*¹⁰⁴ oraz *90 lat AZS w Poznaniu*¹⁰⁵.

Wiele istotnych informacji o piłce ręcznej w kobiecym wykonaniu zawierają także monografie klubów sportowych. Bardzo wartościowy z punktu widzenia badanego tematu jest opis rozwoju sekcji żeńskiej piłki ręcznej w publikacji *80 lat Cracovia 1906 - 1986*¹⁰⁶.

III

Historia kultury fizycznej nadal posiada obszary niezbadane lub zbadane w pobieżny sposób – nie wyczerpujący tematu. Do takich zagadnień wpisuje się piłka ręczna kobiet w Polsce w latach 1945 – 1989. Stan badań przedstawiony w niniejszym artykule obejmuje materiały o historycznym zakresie tematycznym właściwym dla poruszanego zagadnienia. Zaprezentowane publikacje, opracowania monograficzne, artykuły zamieszczone w pracach zbiorowych, czy prace niepublikowane mają w większości charakter regionalny. Tylko dwie pozycje na rynku wydawniczym obejmują swoim zasięgiem obszar całego kraju. Spośród wszystkich opracowań, do których dotarł autor niniejszej publikacji, zaledwie kilka pozycji odnosi się wyłącznie do piłki ręcznej w wykonaniu kobiet. Pod tym względem jedynie nieliczne prace licencjackie i magisterskie mają w tytule oraz w treści wyraźne zawężenie analizy badawczej do dyscypliny żeńskiej piłki ręcznej. Materiał, który zawierają prace niepublikowane wymaga jednak od badacza historii kultury fizycznej pewnego dystansu, badania bowiem prowadzone przez ich autorów nie zawsze nacechowane były należyłą dokładnością. Analiza przedstawionego stanu badań wskazuje celowość podjęcia dalszych badań zgłębiających uwarunkowania rozwoju piłki ręcznej w Polsce w latach 1945 – 1989. Kwerenda źródeł powinna w sposób szczególny uwzględniać sport kobiet, jako dziedzinę stawianą w większości dotychczasowych opracowań na drugim planie.

BIBLIOGRAFIA

A. Źródła

I. Prasa

„Przegląd Sportowy” 1945 – 1975.

B. Literatura

I. Publikacje

Bilewicz M., Niemierka K., Skiba B., *Monografia 40 lat Górnik Wałbrzych*, Wałbrzych 1986.

Brzeziński A., Miller A. (red.), *Kartki z Historii Kultury Fizycznej i Turystyki 1945 – 1964*.

Cichowicz A., *GTS Wisła 75 lat w służbie polskiego sportu*. Kraków 1983.

Sport i Turystyka. Warszawa 1964.

Drygas W.A., Młoczyński P., *75 lat Piłki Ręcznej w Polsce*. Warszawa 1993.

Eider J. (red.), *50 Lat Piłki Ręcznej na Pomorzu Zachodnim*. Szczecin 2004.

Gaj J., Woltmann B. (red.), *Zarys Historii Sportu w Polsce 1867 – 1997*. Gorzów Wlkp. 1999.

¹⁰¹ A. Brzeziński, A. Miller (red.), *Kartki z historii kultury fizycznej i turystyki 1945 – 1964*. Warszawa 1964.

¹⁰² R. Wryk, *Akademicki Związek Sportowy 1908 – 1983*. Poznań 1985.

¹⁰³ R. Wryk, *Sport Akademicki w relacjach i wspomnieniach*. Poznań 2009.

¹⁰⁴ W. Szkiela, B. Tuszyński, Z. Weiss (red.) *Pół Wieku AZS*. Warszawa 1962.

¹⁰⁵ R. Wryk, *90 lat AZS w Poznaniu*. Poznań 2009.

¹⁰⁶ J. Kukulski, *80 lat Cracovia 1906 – 1986* (Monografia klubu). Kraków 1986, s. 102 – 126.

- Jarecki S, *Rozwój piłki ręcznej na Śląsku*, Katowice 1972.
- Księga Sportu Polskiego*, Sport i Turystyka. Warszawa 1975.
- Kubiak Z., *75-lecie KS Warta Poznań 1912-1987*
- Kukulski J., *80 Lat Cracovia 1906 – 1986* (Monografia klubu). Kraków 1986.
- Mariański M. *Dzieje Piłki Ręcznej na Warmii i Mazurach w Latach 1945-2000*. Olsztyn 2002.
- Ordylowski M., Schwarzer Z., Szymański L., *50 Lat Wrocławskiego Sportu*. Wrocław 2007.
- Pasko A., *Sport wyczynowy w polityce państwa 1944 – 1989*. Kraków 2012.
- Puszkarczewicz K., Ringer Z., *60 lat AZS Kraków*. Kraków 1968.
- Socha T., *Sport Kobiet*, Warszawa 2002.
- Socha T, Bergier J.(red), *Sport kobiet w Polsce – stan badań*. Warszawa 2009.
- Stawiarski W., Żarek J., *Piłka Ręczna*. Warszawa 1978.
- Sykut M. *Sport Kobiety. Bibliografia z lat 1957 – 1967*. Warszawa 1968.
- Tomczyk A. (red.): *50 Lat Piłki Ręcznej na Ziemi Szczecińskiej*. Szczecin 2005.
- Warsicki S., *Działalność AZS w Poznaniu 1919-1969*, Poznań 1969.
- Wroczyński R., *Powszechne Dzieje Wychowania Fizycznego i Sportu*. Warszawa 1971.
- Wryk R., *Akademicki Związek Sportowy 1908 – 1983*. Poznań 1985.
- Wryk R., *Sport Akademicki w Relacjach i Wspomnieniach*. Poznań 2009.
- Wryk R., *90 Lat AZS w Poznaniu*. Poznań 2009.
- Zieleśkiewicz W., *90 Lat Polskiej Piłki Ręcznej*. Warszawa 2008.
- II. Prace niepublikowane
- a) prace doktorskie
- Tyc A., *Rozwój piłki ręcznej na Górnym Śląsku w latach 1922 – 1993*. Katowice AWF 2009.
- Szafkowski Z., *Rozwój sportu na Pomorzu Szczecińskim w latach 1945-1975*. Poznań AWF 1980.
- Golanko R. *Kultura fizyczna w województwie białkopodlaskim w latach 1975-1995*. Poznań AWF 1999.
- Krzysztofowicz J., *Zarys historii kultury fizycznej w województwie koszalińskim w latach 1945-1975*. Poznań AWF 1980.
- Hawrysz F. *Rozwój kultury fizycznej w Legnicko-Głogowskim Zagłębiu Miedziowym w latach 1945-1975*. Wrocław AWF 1984.
- Schwarzer Z., *Ruch sportowy na Dolnym Śląsku w latach 1945-1980 i jego wkład w osiągnięcia sportu polskiego*. Wrocław AWF 1987.
- Jurek T., *Rozwój sportu na Ziemi Lubuskiej w latach 1945-1975*. Wrocław AWF 1989.
- Urniał J., *Sport kwalifikowany w województwie olsztyńskim w latach 1945-1975*. Gdańsk AWF 1997.
- Hanusz H., *Akademicki Związek Sportowy w Polsce w latach 1945 - 1989*. Gorzów Wlkp. 2011.
- b) prace magisterskie
- Aftyka M., *Historia sekcji piłki ręcznej kobiet Klubu Sportowego "Zgoda" Bielszowice*. Katowice 2002.
- Ciastek J., *Rozwój sportu piłki ręcznej w Polsce w latach 1945-1955*. Kraków 1962.
- Chlebosz D., *Monografia historyczna sekcji piłki ręcznej Górniczego Klubu Sportowego "Olimpia" w Piekarach Śląskich (1965-2001)*. Katowice 2002.
- Chudzikiewicz M., *Historia rozwoju sportu piłki ręcznej na terenie województwa krakowskiego w latach 1965-1970*. Kraków 1980.
- Ciełoch M., *Historia rozwoju sportu piłki ręcznej w woj. krakowskim w latach 1951-1961*. Kraków 1966.
- Duda S., *Historia rozwoju piłki ręcznej w KS 'Cracovia' w latach 1956-1965*. Kraków 1981 r.
- Flont J., *Wyniki sportowe Sekcji Piłki Ręcznej G.K.S. Wybrzeże Gdańsk w latach 1951-1971*.

- Warszawa 1972.
- Górecka B., *Rozwój sekcji piłki ręcznej Klubu KS "Azoty" w latach 1924-1974*. Katowice 1996.
- Hojda S., *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej, koszykówki i siatkówki klubu AZS Kraków w latach 1972-1977*. Kraków 1979.
- Jagielska I., *Historia rozwoju piłki ręcznej w woj. krakowskim w latach 1979-1983*. Kraków 1985.
- Janczak W., *Powstanie i rozwój piłki ręcznej w Kielcach w latach 1955-2003*. Warszawa 2004.
- Jeżowski S., *Sekcja piłki ręcznej Klubu Sportowego Pogoń Zabrze w latach 1945-1993*. Katowice 1993.
- Kasperski Ł., *Dzieje Jarosławskiego Klubu Sportowego - ze szczególnym uwzględnieniem sekcji piłki ręcznej (1969-2000)*. Katowice 2002.
- Konopka A., *Historia piłki ręcznej Akademickiego Związku Sportowego Akademii Wychowania Fizycznego w Katowicach w latach 1977-2000*. Katowice 2000.
- Koziół M., *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej, koszykówki i siatkówki kobiet i mężczyzn w klubie sportowym AZS Kraków w latach 1966-1973*. Kraków 1973.
- Krawczyński J., *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej w KS Cracovia w latach 1966-1975*. Kraków 1980.
- Kupiec I., *Analiza poziomu mistrzostw I ligi piłki ręcznej kobiet i mężczyzn w latach od 1960 do 1970*. Kraków 1973.
- Machaczka Ł., *Przyczynek do powojennych dziejów Amatorskiego Klubu Sportowego w Chorzowie w latach 1955 – 2009*. Katowice 2009.
- Mikołowska L., *Rozwój piłki ręcznej w okręgu krakowskim w latach 1945-1957*. Kraków 1961.
- Okas B., *Rozwój piłki ręcznej kobiet w Łodzi w latach 1960-1971*. Warszawa 1972 r.
- Piątkowski W., *Historia rozwoju piłki ręcznej w województwie krakowskim w latach 1962-1964*. Kraków 1966.
- Pirek J., *Mistrzostwa Polski w piłce ręcznej kobiet w latach 1958-1968*. Warszawa 1971.
- Polewski D., *Fabryczny Klub Sportowy "Otmęt" w Krapkowicach ze szczególnym uwzględnieniem sekcji piłki ręcznej kobiet*. Katowice 1992.
- Sowińska D., *Sekcja piłki ręcznej kobiet Górniczego Związkowego Klubu Sportowego w latach 1951-1991*. Katowice 1995.
- Staszczuk S., *Rozwój piłki ręcznej kobiet na Górnym Śląsku w latach 1969-1989*. Katowice 2001.
- Szafranec B., *Rozwój sekcji piłki ręcznej kobiet SKS 'Cracovia' po II wojnie światowej 1945-1970*. Kraków 1972.
- Tomaszewska E., *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej KS 'Cracovia' w latach 1945-1955*. Kraków 1981.
- Zubik J., *Historia rozwoju sekcji piłki ręcznej KS 'Cracovia' w latach 1975-1985*. Kraków 1988.
- c) prace licencyjne
- Królikowski M., *Historia sekcji piłki ręcznej Zakładowego Klubu Sportowego "Wisła" Płock w latach 1962-1991*. Warszawa 1996.
- Winciorek I., *Powstanie i rozwój piłki ręcznej w Górniczym Klubie Sportowym „Piotrcovia” w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1956-1994*. Warszawa 2002.